

ARHEOLOGIE

ZONA THESSALO-MACEDONEANĂ ȘI DUNĂREA MIJLOCIE LA SFÂRȘITUL MILENIULUI AL VI-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL MILENIULUI AL V-LEA A. CHR.*

Cercetările de teren întreprinse în Banat în anii '80 au condus la descoperirea unor materiale ceramice pictate care, la acea dată, au fost atribuite culturii Petrești, etapei AB¹. La stadiul de atunci al cercetărilor, aceste materiale au constituit o surpriză, deoarece aria de evoluție a culturii Petrești se situează în Transilvania, la peste 250 km nord-est de spațiul geografic bănățean. La data primelor descoperiri de acest gen, fragmentele ceramice pictate au fost considerate ca importuri în mediu cultural vincian². Plecând de la materialele scoase la lumină în anii '80 dar, mai ales, în urma cercetărilor sistematice de amploare efectuate la Parța II și Foeni-*Cimitirul Ortodox*, a putut fi definit grupul cultural Foeni, numit astfel după localitatea cu descoperirile cele mai semnificative³. Totodată, prin cercetările din așezările Vinča C din Banat, efectuate în paralel cu cele din siturile grupului Foeni, au putut fi disociate și categoriile nepictate ale celor două civilizații.

Ceramica grupului Foeni reprezintă o entitate culturală distinctă raportată la toate celelalte culturi neolitice din Banat. Tehnologia ceramicii Foeni se detașează de cea a celorlalte culturi neolitice din această zonă. Astfel, lutul este fin și fără impurități, bine frământat și ars rezonant la roșu-vișiniu, roșu-portocaliu, portocaliu-gălbui, maroniu și negru. La specia fină, aproape fără excepție, suprafața vaselor este puternic lustruită, iar unele dintre vase sunt arse în tehnica black-topped. Dintre aceste materiale, se particularizează cele arse la roșu-vișiniu și portocaliu care, prin procentajul lor semnificativ, definesc grupul Foeni. Uneori, pe suprafața vaselor este aplicat un fond de culoare alb-văros. Pe aceste suprafețe este realizat decorul cu o culoare roșie, brun-roșcată, vișinie, neagră și albă, aplicată înainte de ardere. Ornamentele constau din linii paralele

---

* Prezentul studiu a fost redactat în cadrul bursei DAAD găzduită în anul 2003 de Universitatea Ruprecht-Karls din Heidelberg. Mulțumesc și pe această cale domnului Prof. Dr. Joseph Maran, directorul Institutului de Istorie Străveche și Veche, pentru sprijinul constant pe care ni l-a acordat.

¹ Lazarovici 1979, p. 166-168; Lazarovici 1987, p. 39-40.

² Lazarovici 1979, p. 166; Lazarovici 1987, p. 39-40.

³ Drașovean 1994 a; Drașovean 1994 b; Drașovean 1996 a, p. 84-86; Drașovean 1997.

grupate în motive unghiulare. Unele vase au redat interiorul, în zona buzei, triunghiuri scalene cu vârful orientat în jos, linii paralele mărginite de o linie dreaptă sau virgule. Alături de pictura cu roșu, vișiniu, brun-roșcat, brun-închis și negru, vasele sunt decorate, pe fondul roșu-vișiniu, cu motive unghiulare pictate cu alb. Câteva fragmente ceramice prezintă la suprafață un strat de culoare roșie sau roz aplicat după ardere (pastose). La acest stadiu al cercetărilor, din locuirea de la Foeni ceramica pictată reprezintă 8 % din totalul ornamentelor⁴.

Alături de decorurile pictate, ornamentele realizate prin lustruirea suprafeței vaselor reprezintă o altă trăsătură a grupului Foeni. Aceste decoruri constau în linii sau benzi late, realizate cu precădere la interior, ce converg spre fundul vaselor, sau motive în rețea, triunghiuri hașurate și, cu totul excepțional, spirale. Decorul în discuție a fost considerat ca o componentă a paletei ornamentale vinciene, dar cercetările din locuirile Foeni au demonstrat faptul că în Banat sunt mai mult o caracteristică a acestui grup cultural decât a culturii Vinča. În locuirea de la Foeni decorurile realizate prin lustruirea suprafeței vasului ocupă cu puțin peste 27 % din totalul motivelor ornamentale⁵.

Ornamentele incizate sunt rare și constă în benzi unghiulare ce par a reproduce unele decoruri pictate. Acestea reprezintă la Foeni 6 % din totalul motivelor ornamentale⁶.

Din punctul de vedere al formelor de vase ce individualizează ceramica grupului Foeni, menționăm strachina bitronconică cu buza profilată (tipul B1-B4a), strachina bitronconică (tipul B4c, B4d), oala cu două torți ce pleacă din buză (tipul C4), suportul de formă tronconică (tipul E3)⁷. Alături de acestea, torțile-bandă modelate pe buza strachinilor sunt un alt atribut al grupului Foeni⁸.

Analizând realitățile stratigrafice din Banat în care aceste materiale apar, observăm că locuirile Foeni suprapun niveluri Vinča C1 la Parța II⁹, iar la Chișoda Veche, în nivelul al doilea ce aparține etapei C1 a culturii Vinča¹⁰, au fost descoperite importuri pictate Foeni¹¹. La Chișoda Veche acest nivel suprapune un altul, care și acesta aparține începutului etapei C1 a culturii Vinča¹².

Aceste date stratigrafice ne îndreptățesc să precizăm că grupul Foeni este parțial contemporan cu sfârșitul unor locuiri Vinča C1 din Banat și paralel cu așezările Tisa clasice de la Vesztő-Magor¹³ și Ócsöd¹⁴ care, la rândul lor, sunt

⁴ Drașovean 1994 b, p. 147; Drașovean 1997, p. 59.

⁵ Drașovean 1994 b, p. 147; Drașovean 1997, p. 59.

⁶ Drașovean 1994 b, p. 147; Drașovean 1997, p. 59.

⁷ Drașovean 1994 b, p. 145, 147 și fig. 3; Drașovean 1997, p. 58-59 și fig. 2.

⁸ Drașovean 1994 b, pl. XI/6; XV/4; Drașovean 1997, fig. 15/6; 19/4.

⁹ Drașovean 1996 a, p. 32.

¹⁰ Drașovean 1996 a, p. 30, 84.

¹¹ Drașovean 1996 a, p. 84 și pl. LXXXIV/ 8, 9; Drașovean 2002, p. 76.

¹² Drașovean 1996 a, p. 30.

¹³ Hegedűs-Makkay 1987.

¹⁴ Raczky 1987.

sincrone cu Vinča C1¹⁵. Prin urmare, momentul cronologic al grupului Foeni în Banat poate fi plasat spre sfârșitul etapei Vinča C1¹⁶.

Din cercetările de la Chișoda Veche, Parța și Uivar reiese faptul că începuturile acestor locuiri este legat de o puternică migrație a unor comunități care pune capăt în mod violent locuirilor anterioare. Astfel, nivelul al doilea de la Chișoda Veche, căruia îi corespunde un șanț de fortificație de dimensiuni impresionante¹⁷, a fost distrus prin incendiere. În acest nivel, așa cum am precizat, au fost descoperite importuri tipice grupului Foeni, iar în nivelul următor (III) ceramica prezintă multe similitudini tipologico-stilistice cu cea Foeni. La Parța, telul II, locuințele din ultimul nivel a locuirii vinciene de fază C sunt puternic arse, fiind suprapuse – se pare fără cezură – de un strat Foeni¹⁸. Și cercetările de la Uivar au arătat faptul că penultimul nivel a așezării Vinča C1, compus din locuințe de suprafață de mari dimensiuni, a fost distrus integral prin incendiere. După acest eveniment, o parte din locuitori au revenit pentru scurt timp, construindu-și bordeie care sunt urmate de o locuire Foeni de scurtă durată.

Aceeași situație se prezintă și în Transilvania, unde se constată un val de migrație a purtătorilor grupului Foeni care ajunge până în zona central-nordică a provinciei, urmând o cale marcată, la acest stadiu al cercetărilor, de așezările acestui grup cultural de la Mintia, Zau de Câmpie, Baciș și Archiud. Totodată, în valea Mureșului au fost descoperite importuri sau elemente Foeni în locuirile culturii Turdaș de la Tăuălaș II, Turdaș II, Orăștie, Lumea Nouă. Și aici se constată că aceste locuiri reprezintă ultima fază de evoluție a culturii Turdaș; după acest moment, în urma aportului grupului Foeni, începe procesul etno-cultural de genază a culturii Petrești și a grupului Iclod.

Materiale pictate Foeni au fost descoperite și în câmpia Tisei în locuirile de la Vesztő-Magor¹⁹ și Ócsöd²⁰, care aparțin culturii Tisa faza clasică, și la Herpaly²¹.

Toate aceste descoperiri situate la nordul Dunării, răspândite pe un spațiu geografic larg, stau mărturie dinamismului acestor comunități care, în centrul și nordul Banatului, pun capăt evoluției etapei C1 a culturii Vinča, iar în Transilvania contribuie la nașterea culturii Petrești și – indirect, prin dislocarea comunităților Turdaș din valea Mureșului și disiparea lor spre centrul Transilvaniei – la geneza grupului Iclod.

Din punct de vedere cultural, grupul Foeni apare în Banat ca o entitate culturală formată, individualizată și distinctă raportată la toate celelalte culturi

¹⁵ Kalicz-Raczky 1987, p. 30; Kalicz 1989, p. 106-107; Drașovean 1996 a, p. 88-89.

¹⁶ Drașovean 1996, p. 84-86; Drașovean 2002, p. 77-78.

¹⁷ Drașovean 1996 a, p. 39-40.

¹⁸ Drașovean 1996 a, p. 32-33.

¹⁹ Hegedüs-Makkay 1987.

²⁰ Raczky 1987.

²¹ Kalicz-Raczky 1987, fig. 30.

ale neoliticului târziu din zonă. Cu toate acestea, relativa asemănare a ceramicii nepictate cu produse similare ale culturii Vinča a făcut ca specialiștii să poată disocia doar materialele pictate care au fost considerate ca importuri în mediul cultural vincian. Acest lucru a făcut ca întregul contextul arheologic în care au fost descoperite respectivele materiale pictate să fie asimilate culturii Vinča și nu grupului Foeni, fapt ce încă contribuie în mod negativ la buna cunoaștere a celor două entități culturale. Acest lucru este sugerat și de faptul că în valea Timișului și a Begăi din sudul și centrul Banatului românesc a fost identificată o rețea densă de locuiri Foeni situate la cca 15 km depărtate una față de cealaltă, densitate care, spre sud, nu se mai regăsește chiar de la frontiera de stat cu Serbia.

Din cercetările efectuate de noi asupra materialelor din muzeele din Banatul sârbesc, s-a constatat că există descoperiri de ceramică pictată într-o serie de situri Vinča C. Astfel, la Vrșac-At în nivelul al II-lea au fost descoperite câteva fragmente ceramice de culoare roșie-portocalie decorate cu benzi înguste paralele, dispuse oblic pe corpul vasului, realizate prin lustruirea suprafeței vasului. Fragmentele în discuție aparțin unor strachini de formă bitronconică cu umăr ascuțit, tipice grupului Foeni. Din punct de vedere cultural, nivelul al doilea de la Vrșac este atribuit unei perioade târzii a etapei Vinča C1.

Cercetările de teren întreprinse în anii '60 în Vojvodina de Bogdan Brukner au condus la descoperirea unor materiale pictate Foeni la Jaša Tomić, localitate aflată la numai 5 kilometri distanță de situl de la Foeni. Din informațiile profesorului Brukner, la acea dată respectivele materiale au fost asimilate culturii Starčevo-Criș.

În Srem, la Gomolava, în nivelurile corespunzătoare fazei Gomolava Ia-b, încadrată fazei Vinča C, au fost descoperite fragmente ceramice pictate care, după opinia exprimată de Bogdan Brukner după ce a studiat materialele pictate din Banat, aparțin grupului Foeni. Din păcate, nu avem mai multe date stratigrafice și, mai ales, informații legate de contextul cultural de care acestea aparțin.

În Serbia, în apropiere de Belgrad, la Banjica în nivelul III, atribuit fazei Vinča-Pločnik²², au fost descoperite câteva fragmente ceramice pictate. Unul dintre acestea, singurul ilustrat, este de culoare roșie, bine lustruit și aparține unui vas bitronconic cu umăr ascuțit și buza profilată, decorat în partea superioară cu linii paralele de culoare roșie²³. Din punctul de vedere al tehnologiei de ardere, al formei vasului și, mai ales, al decorului pictat, acesta aparține grupului Foeni.

Alte materiale similare au fost scoase la lumină de săpăturile lui Miloje M. Vasić în nivelurile neoliticului mijlociu și târziu de la Vinča. Nu luăm în discuție ceramica pictată Starčevo-Criș descoperită la adâncimile de 7,7 m²⁴, 6,2 m²⁵,

²² Todorović-Cermanović 1961, p. 65-66; 86-87.

²³ Todorović-Cermanović 1961, p. 40 și pl. XXVI/4.

²⁴ Vasić 1936, sl. 272.

5,1 m²⁶, ci trei fragmente ceramice pictate de la adâncimile de 6,7 m²⁷ și, respectiv, 3,4 m²⁸.

Dintre acestea sunt elocvente două fragmente, unul descoperit la 6,7 m și celălalt la 3,4 m. Primul dintre acestea este de culoare roșie cu pictură mată roșie-închisă și are cele mai apropiate analogii în Macedonia în ceramica grupului Topolnica-Akropotamos-Brenica²⁹. Din punct de vedere cronologic, grupul Topolnica-Akropotamos-Brenica este paralelizat cu etapa Vinča B2, iar ultimele dăinuiri sunt sincrone cu începutul fazei Vinča C³⁰, fapt confirmat și de poziția stratigrafică a fragmentului ceramic în discuție, aflat în ultimul nivel de locuire a etapei Vinča B2.

Cel de-al doilea fragment ceramic este de culoare roșie-deschisă, lustruit, decorat cu motive unghiulare hașurate pictate înainte de ardere cu o culoare roșie³¹ și aparține grupului Foeni. Poziția sa stratigrafică în cadrul secvenței sitului de la Vinča îl paralelizează cu sfârșitul fazei Vinča-Pločnik II – Vinča D³². Comparând momentul cronologic al acestui import Foeni raportat la palierul temporal al grupului Foeni din Banat și Srem, considerăm că importul în discuție poate proveni din straturile mai profunde corespunzătoare fazei Vinča-Pločnik I – Vinča C din locuirea eponimă.

Pe lângă pictura cu roșu, vișiniu, brun închis sau negru pe roșu-portocaliu și roșu, ceramica Foeni este decorată și cu motive unghiulare pictate cu alb aplicate pe fondul roșu-vișiniu al vasului. Doar într-un singur caz motivul pictat cu alb a fost realizat pe un vas de culoare neagră bine lustruit. Pictura cu alb este aplicată după ardere, dar trebuie să facem o diferențiere între aceasta și pictura crusted de culoare roșie și roz identificată pe suprafața unor vase și care este deosebit de fragilă, cu un aspect prăfos, care se desprinde de pe vas la o atingere mai energică. Nu caracterizează culturile neoliticului mijlociu și târziu din zona Dunării.

La acest stadiu al cercetărilor, pentru motivele pictate cu alb pe roșu și alb pe negru în maniera celor de la Foeni nu există analogii în culturile neoliticului mijlociu și târziu din zona dunăreană. Cele mai apropiate analogii le avem în neoliticul mijlociu și târziu din Dodecanez, Cyclade, Sporade, Peloponez, Beoția, Thessalia și Macedonia. Menționăm aceste analogii dar suntem conștienți de distanțele mari ce separă descoperirile ce vor fi citate și, uneori, de diferențele cronologice dintre acestea. Astfel, motivele unghiulare alb/negru au analogii ce merg până la identitate cu decoruri similare din locuirile neoliticului mijlociu și

---

²⁵ Vasić 1936, sl. 277.

²⁶ Vasić 1936, sl. 278.

²⁷ Vasić 1936, sl. 273, 274.

²⁸ Vasić 1936, sl. 281.

²⁹ Grabska-Kulova 1993; Pernicheva 1995, p. 117-124.

³⁰ Boyadziev 1993, p. 94; Todorova 1995, p. 86-87; Pernicheva 1995, p. 126, 134.

³¹ Vasić 1936, p. 134 și sl. 281.

³² Garašanin 1973, p. 95-100; Garašanin 1979, p. 151-152, 178-179.

târziu de la Akrotiri³³, Gyalı³⁴, Kalythies II³⁵, Agyos Georgios³⁶, Saliagos³⁷, Corinth³⁸, Orchomenos³⁹, Otzaki A⁴⁰, Vassilika III⁴¹. Ceramica pictată cu alb pe roșu cu motivele decorative de la Foeni are analogii la Kalythies II-III⁴², Orchomenos⁴³, dar se regăsește cel mai bine în decorurile alb/roșu din Otzaki A de la Argissa Magoula⁴⁴, Vassilika și Dimitra⁴⁵.

În Thessalia se apreciază că pictura cu alb nu are o valoare cronologică⁴⁶, dar ea sugerează un palier cronologic, fiind contemporană cu pictura cu alb din locuirile de la Kalythies II-III, Gyalı, Vassilika III, Dimitra III, Sitagroı IIIA și este precedată de cele de la Saliagos, Corinth, Agyos Georgios⁴⁷.

Alături de cele pictate cu alb, decorurile cu roșu/portocaliu, roșu/vișiniu, roșu/brun și roșu-închis/brun sunt reprezentative pentru ceramica Foeni. Din punct de vedere tipologic, acestea au analogii în siturile din Thessalia și Macedonia. Astfel, decorul caracteristic compus din grupe de linii paralele dispuse în zig-zag are analogii între materialele Otzaki de la Makrycori 2⁴⁸, Otzaki Magoula⁴⁹, Argissa Magoula⁵⁰, Korkyrische Hole⁵¹, Vassilika II⁵², Giannitza A⁵³ și Dimitra⁵⁴. Motivul format din linii paralele dispuse în "V" se regăsește în paleta ornamentală a locuirilor de la Otzaki Magoula⁵⁵, Orchomenos⁵⁶, Dimitra III⁵⁷, Vassilika III⁵⁸. Decorul compus din linii subțiri de culoare roșie sau brună dispuse "în căpriori" pe partea superioară a vaselor bitronconice cu umăr ascuțit are analogii la Orchomenos⁵⁹ și Vassilika II⁶⁰.

³³ Sotiriakopoulos 1996, fig. 3, 5-10, 17.

³⁴ Sampson 2001, fig. 8.

³⁵ Sampson 1984, p. 241, fig. 2, 3; Sampson 1988 a, fig. 3; Davis 1992, p. 744-746 și fig. 22 sus.

³⁶ Sampson 1988 a, p. 12-13, fig. 3-4.

³⁷ Evans-Renfrew 1968, p. 41-42 și fig. 49/6, 7; 51/2-3, 10, 13; 55/21, 22.

³⁸ Weinberg 1937, fig. 29f-h.

³⁹ Kunze 1931, p. 17-18, pl. 8/2.

⁴⁰ Hauptmann 1981, Taf. VIII/2.

⁴¹ Grammenos 1984, foto 47; Grammenos 1991, foto 24.

⁴² Sampson 1988 a, p. 12.

⁴³ Kunze 1931, 36, Taf. II/2.

⁴⁴ Hauptmann 1981, Taf. 5/4; 83/14, 19; 84/14, 16, 18; 87/13, 14.

⁴⁵ Grammenos 1984.

⁴⁶ Hauptmann 1981, p. 15.

⁴⁷ Sampson 1988 b, p. 260-261 și fig. 24; Demoule 1996, p. 83.

⁴⁸ Gallis 1996, farbabb. Va, sus.

⁴⁹ Hauptmann 1981, Taf. 25/19.

⁵⁰ Hauptmann 1981, Taf. 85/4.

⁵¹ Alram-Stern 1996, fig. 23, jos.

⁵² Grammenos 1984, foto. 32; 38, stânga sus.

⁵³ Chrisostomou 1989, p. 131 și fig. 5; Chrisostomou 1990, fig. 2.

⁵⁴ Grammenos 1984, fig. 14/28; 16/17.

⁵⁵ Hauptmann 1981, Taf. VIII/10=Otzaki B; T. 5/5; 57/16.

⁵⁶ Kunze 1931, p. 37 și Taf. XVI/1c; XXIII/1e.

⁵⁷ Grammenos 1984, fig. 38/317.

⁵⁸ Grammenos 1984, fig. 11/5; foto. 32; 45.

⁵⁹ Kunze 1931, p. 39 și Taf. IV/1; XV/2b, 2g; XIX/5d.

Formele vaselor ceramicii fine de la Foeni sunt, în marea lor majoritate, castroane bitronconice cu umăr ascuțit⁶¹. Dintre acestea, se detașează castroanele cu partea inferioară puternic arcuită, care are analogii în așa-zisele “forme Kritsana” de la Sitagroi III⁶², Dimitra III⁶³, Dikili Tash⁶⁴ și Olynth⁶⁵.

Un alt element caracteristic ceramicii Foeni sunt torțile lungi, având pe partea mediană o șanțuire lată longitudinală, dispuse pe buza strachinilor bitronconice, care au cele mai apropiate analogii la Sitagroi III⁶⁶ și Olynth⁶⁷.

Studiile făcute de colega Georgeta El Susi asupra oaselor de animale din așezările Foeni de la Foeni și Parța-tell II au pus în evidență un procentaj ridicat al ovicaprinelor, de până la 30 %, fapt care le detașează de locuirile vinciene târzii din zona Banatului. Mai mult chiar, talia acestora nu se încadrează în media ovicaprinelor din cultura Vinča, ele fiind de statură mai mică, ce se regăsește în siturile din Grecia⁶⁸.

Din cele prezentate mai sus se poate observa faptul că majoritatea analogiilor se concentrează în siturile din Macedonia Centrală și de răsărit, precum și în Thessalia, în siturile de la Sitagroi III, Dikili Tash II, Dimitra II-III, Vassilika II-III, Olynth și în faza Otzaki.

Pentru a înțelege posibilitatea originii sudice a grupului Foeni, considerăm utilă o trecere în revistă a realităților etno-culturale ale neoliticului târziu din zona sud-balcanică la sfârșitul mileniului al VI-lea și în prima jumătate a celui următor.

Începutul neoliticului târziu de la sudul munților Balcani debutează prin transformări notabile petrecute în tipul de așezare, fortificarea acestora, apariția și dezvoltarea metalurgiei cuprului⁶⁹, iar din punct de vedere social se pot constata diferențieri⁷⁰. De asemenea, poate fi demonstrată o extindere pe spații geografice largi a schimburilor materiilor prime prin prezența obsidiane de Tokay la Mandalo⁷¹, a silexului “balcanic” la Dikili Tash, a obsidiane de Melos în nordul Greciei⁷², ca și vehicularea spondylusului din zona egeeană spre zona dunăreană și centrul Europei⁷³.

O altă schimbare din neoliticul târziu din Macedonia și Thessalia se poate observa în sfera tehnologiei de ardere și modelare a ceramicii. O caracteristică a

⁶⁰ Grammenos 1984, fig. 7/36; 13/61.

⁶¹ Drașovean 1997, Abb. 2 typ. B.

⁶² Evans 1986, p. 408, typ R 19.

⁶³ Grammenos 1984, fig. 24/33, 34; 46/451.

⁶⁴ Tsirtsoni 2000, fig. 2/G2i; 6b.

⁶⁵ Mylonas 1929, fig. 23.

⁶⁶ Renfrew 1986 a, p. 164, fig. 7.15, symbol O 4.

⁶⁷ Mylonas 1929, fig. 29.

⁶⁸ El Susi 2004, p. 40, 43.

⁶⁹ Demoule-Perles 1993, p. 388-389, 394-395, 402; Andreou et alii 2001, p. 275, 301, 307.

⁷⁰ Demouille 1994, p. 84; Demoule-Perles 1993, p. 395-396.

⁷¹ Kotsakis et alii 1996, p. 295.

⁷² Seferiades 1992, p. 75-76; Demoule-Perles 1993, p. 395-396; Perles 1990; Perles 1992.

⁷³ Tsuneki 1989; Demoule 1994, p. 86.

ceramicii etapei timpurii a neoliticului târziu este ceramica neagră lustruită, formele carenate cu umăr ascuțit decorate cu caneluri și pliseuri⁷⁴. În Thessalia în faza Tsangli-Larissa această ceramică este pictată cu alb și însoțește ceramica gri pe gri⁷⁵, care este tipică tranziției la neoliticul târziu în faza Zarkou⁷⁶. Din punctul de vedere al evoluției decorurilor pictate din fazele Tsangli-Larissa și Arapi, se poate afirma că acestea își au originea în ceramica Sesklo⁷⁷ din care, în mai multe etape, evoluează variantele pictate locale⁷⁸. În Tsangli se continuă pictura cu maro pe alb, maro pe crem sau maro pe maro, dar pe lângă aceasta apare pictura negru pe roșu și pictura policromă⁷⁹ care, alături de cea alb pe roșu, se va răspândi în faza Arapi⁸⁰. În vestul Macedoniei la același palier cronologic se constată puternice influențe ale primei faze a neoliticului târziu din Thessalia, materializate de formele bitronconice, canelura, ornamentele lustruite și, mai ales, pictura cu alb/roșu, negru/roșu, gri/gri, maro/maro și maro/bej⁸¹. În nord se resimte influența Vinča, dar și ceramica încrustată de tip Čakran⁸². Această ceramică a fost descoperită și în Macedonia centrală, la Vassilika II⁸³ și Thessaloniki-Stavroupoli⁸⁴, în asociere cu ceramica neagră și roșie lustruită canelată, ceramica black-topped și ceramica pictată alb/negru, maro/galben, alb/roșu⁸⁵. Ceramica pictată alb/roșu are la bază pictura din faza Vassilika I care, la rândul ei, se leagă de pictura Sesklo⁸⁶. De asemenea, prin măsutele cu patru picioare și pictura maro/gălbui, Vassilika II se leagă de locuirile contemporane din Macedonia de răsărit⁸⁷.

O caracteristică ce individualizează începutul neoliticului târziu din estul Macedoniei, marcat de locuirile de la Sitagroi I și Dimitra II, este apariția grafitului care este folosit pentru pictarea uniformă a slipului vaselor⁸⁸. Alături de acesta sunt prezente măsutele cu picioare decorate cu încrustație pastose cu alb, strachinile carenate decorate cu caneluri și motive lustruite și pictură. La Dimitra II, Sitagroi II și Dikili Tash I se dezvoltă ceramica neagră și black-topped lustruită și decorată cu caneluri⁸⁹, ce caracterizează și ceramica de la

⁷⁴ Alram-Stern 1996, p. 133.

⁷⁵ Wace-Thompson 1912, p. 17, grey on grey ware.

⁷⁶ Demoule et alii 1988, p. 50; Gallis 1996, p. 525.

⁷⁷ Hauptmann 1981, p. 39.

⁷⁸ Alram-Stern 1996, p. 135.

⁷⁹ Demoule et alii 1988, p. 51.

⁸⁰ Hauptmann-Milojčić 1969, p. 68-74; Hauptmann 1981, p. 24, 39.

⁸¹ Alram-Stern 1996, p. 149-150; Aslanis 1997.

⁸² Demoule 1996, p. 83.

⁸³ Grammenos 1984, fig. 13/62-64; 1991, fig. 12/62-64; foto 21 sus.

⁸⁴ Grammenos-Kotsos 2002, fig. 14/e-i.

⁸⁵ Grammenos 1984, p. 81-89; Grammenos 1991, p. 58-61.

⁸⁶ Alram-Stern 1996, p. 150.

⁸⁷ Grammenos 1991, p. 64.

⁸⁸ Keighley 1986, p. 346; Grammenos 1984, p. 68; Grammenos 1991, p. 61-62; Gardner 1979.

⁸⁹ Grammenos 1984, p. 66; Grammenos 1991, p. 61; Keighley 1986, p. 351, 359-360.

Paradimi⁹⁰. Ceramica pictată din zonă cunoaște o evoluție marcată de poziția geografică a Macedoniei orientale. La Sitagroi I, pe lângă pictarea slipului cu grafit, pictura este brună/brun deschis⁹¹, pentru ca în faza II să se diversifice la roșu/brun, negru/roșu, roșu/alb, alb/roșu și roșu/brun⁹². Aceleași caracteristici sunt întâlnite la Dimitra II și Dikili Tash I. La Dikili Tash I se individualizează ceramica maro/deschis, tipică pentru Akropotamos⁹³. Prin aceasta Dikili Tash I se leagă de așezările de la Damianica II-III, Bălgarcevo III, Topolnica⁹⁴, Kryoneri⁹⁵, care sunt paralelizate, la fel ca și orizontul Sitagroi II-Dikili Tash I-Dimitra II-Akropotamos, cu Paradimi III-Karanovo IV-Kalojanovec-Vinča B2⁹⁶. În valea Strumei (Strymon) se constată chiar o continuare a evoluției locuirilor de la Damianica III, Strumsko și Bălgarcevo până în vremea fazei Vinča C1-Marica-Gradešnica⁹⁷, timp în care elementele Arapi continuă să dăinuiască în așezarea de la Strumsko în paralel cu ceramica Akropotamos⁹⁸. Prin caracteristicile sale, Dimitra II, Dikili Tash I și Sitagroi II din Macedonia răsăriteană se paralelizază cu Vassilika II din centrul acestei provincii⁹⁹.

Etapa finală a neoliticului târziu din Thessalia începe prin locuirile de la Agia Sophia și Argissa, care reprezintă o etapă intermediară între Arapi și Otzaki, numită Otzaki A¹⁰⁰. Aceasta se caracterizează printr-o ceramică pictată alb/roșu și maro/roșu cu motive liniare, dar și linii vălurite și spirale¹⁰¹. Formele caracteristice sunt cele bitronconice cu umăr ascuțit. Această trecere graduală la faza târzie a neoliticului târziu se poate observa și în centrul Macedoniei în locuirile de la Vassilika, unde multe din caracteristicile ceramicii din Vassilika II se continuă în III¹⁰². Pe lângă acestea, la Vassilika III¹⁰³, Olynth¹⁰⁴ și stratul inferior de la Thermi B¹⁰⁵ se dezvoltă o ceramică pictată cu negru/roșu, roșu/roșu, roșu/crem, alb/roșu și alb/negru. Ceramica monocromă are un slip roșu sau gălbui la care se adaugă specia black-topped decorată cu motive incizate și lustruite, iar cele impresso și barbotina arată legături cu Veluška-

⁹⁰ Bakalakis-Sakelariou 1980, p. 27, 29.

⁹¹ Keighley 1986, p. 350.

⁹² Keighley 1986, p. 351-359.

⁹³ Pernycheva 1995, p. 123.

⁹⁴ Grabska-Kulova 1993, p. 115-117.

⁹⁵ Malamidou 1999, p. 520.

⁹⁶ Todorova 1995, p. 85-86; Pernicheva 1995, p. 114.

⁹⁷ Pernicheva 1995, p. 129.

⁹⁸ Pernicheva 1995, p. 129.

⁹⁹ Grammenos 1984, p. 113; Grammenos 1991, p. 86-91; Demoule 1994, p. 86, tabel 1; Alram-Stern 1996, p. 152.

¹⁰⁰ Hauptmann 1981, p. 9-41.

¹⁰¹ Hauptmann 1981, p. 14-15, 18-24.

¹⁰² Grammenos 1991, p. 63, 71-74.

¹⁰³ Grammenos 1991, p. 71, 72.

¹⁰⁴ Mylonas 1929, p. 46-49.

¹⁰⁵ Grammenos et alii 1992, p. 394-399.

Porodin III-IV¹⁰⁶. Prin caracteristicile amintite materialele ceramice descoperite în centrul Macedoniei se racordează la secvența cronologico-culturală din răsăritul Macedoniei stabilită pe baza cercetărilor de la Sitagroi și Dikili Tash. În aceste locuri se constată aceeași trecere graduală la etapa finală a neoliticului târziu prin continuarea stilurilor de decorare a ceramicii pictate. Stilistic, la Dikili Tash IIA se continuă decorurile întunecate pe roșu din Dikili Tash I – întâlnite și la Sitagroi II și Dimitra II –, care vor avea perioada de maximă dezvoltare în Dikili Tash IIB, constatându-se o evoluție de la stilul liniar-meandric la cel spiralier, care este tipic pentru Dikili Tash IIB. Acestea vor fi urmate în Dikili Tash IIC și Dimitra III de ceramica Galepsos¹⁰⁷ care, după unele opinii, este o variantă a stilului liniar¹⁰⁸. Din punct de vedere cronologic, Dikili Tash IIA este paralelă cu Sitagroi IIIA, iar Dikili Tash IIB și C se află situate în hiatul dintre Sitagroi IIIA și IIIB, ultima etapă făcând parte din chalcolitic și este contemporană cu Rachmani¹⁰⁹. În toate fazele Dikili Tash II ca și în Sitagroi III se constată prezența ceramicii decorate cu grafit. Alături de aceasta în Dikili Tash IIA sunt prezente decorurile incizate încrustate cu pastose care leagă această etapă de cultura Marica¹¹⁰.

Din cele prezentate mai sus se poate observa că majoritatea analogiilor materialelor de la Foeni ocupă un palier cronologic și cultural delimitat de Sitagroi III-Dikili Tash II-Dimitra III-Vassilika III-Olynth-Otzaki. Toate acestea sunt sincrone cu Maritsa I-III-Gradešnica-Veluška Porodin III-IV-Vinča-Pločnik I (Vinča C), adică momentul cronologic la care se racordează descoperirile Foeni din Banat.

Datele C14 din așezarea de la Foeni (HD-22658-5782±27 BP; HD-22653-5699±37 BP; Deb-5771-5855± 85 BP; Deb-5725-5835±40 BP) se încadrează în intervalul 4920/4675-4580/4460 cal BC. Aceste date sunt similare celor de la Dikili Tash II care se eșalonează între 6100 și 5600 BP¹¹¹ sau 5500/4800 și 4550/4000 cal BC, sau 4825-4500 după Treuil¹¹² și Sitagroi II și început de III situate între 5200-4600 BC (Sitagroi II) și 4600-3500 (Sitagroi III)¹¹³. Datele C14 de la Foeni sunt contemporane și cu cele ale culturii Dikili Tash-Slatino și ale culturii Maritsa¹¹⁴, paralelizate pe baza importurilor cu Dikili Tash II-Sitagroi III¹¹⁵. În Macedonia, din nivelul neolitic final de la Megalo Nisi Galanis, paralelizat cu Dimini clasic¹¹⁶, provin două date C14 situate la 5730± 80 BP și

¹⁰⁶ Alram-Stern 1996, p. 398.

¹⁰⁷ Alram-Stern 1996, p. 154.

¹⁰⁸ Papadopoulos 2000, p. 67.

¹⁰⁹ Demoule 1994, p. 83, tabel 1.

¹¹⁰ Demoule 1994, p. 83, tabel 1; Alram-Stern 1996, p. 420.

¹¹¹ Treuil 1992, p. 33-35.

¹¹² Treuil 1992, p. 35.

¹¹³ Treuil 1983, p. 119; Alram-Stern 1996, p. 410; Andreou et alii 2001, p. 308.

¹¹⁴ Boyadziev 1995, p. 82-83.

¹¹⁵ Todorova 1995, p. 86-87; Pernicheva 1995, p. 126-130.

¹¹⁶ Fotiadis-Chondrogiani-Metoki 1993, p. 28; Alram-Stern 1996, p. 377; Andreou et alii,

5710 ±100 BP¹¹⁷, similare celor de la Foeni și care ar sincroniza grupul Foeni din Banat cu Dimini clasic.

Chiar dacă distanțele care separă zona Dunării mijlocii de nordul Greciei sunt apreciabile și diminuează credibilitatea unor analogii aflate peste teritorii largi în care nu există materiale similare, suntem nevoiți să le luăm în considerație, fiind singurele și totodată cele mai apropiate de Banat. În analiza noastră nu excludem nici posibilitatea teoretică ca în zone geografice aflate la sute de kilometri depărtare să apară concomitent, ca rezultat al aceluiași fenomen etno-cultural, decoruri și forme de vase asemănătoare, dar dacă această posibilitate este dublată de alte descoperiri care pot să demonstreze legăturile existente în prima jumătate a mileniului al V-lea dintre cele două zone, ipoteza unei contribuții genetice a zonei thessalo-macedonene la nașterea grupului Foeni câștigă credibilitate.

Astfel, în urma cercetărilor din ultimul deceniu, tot mai multe descoperiri vin să demonstreze relațiile dintre culturile și grupele culturale din Macedonia, Tracia și sud-vestul Bulgariei cu zona Dunării mijlocii. Astfel, la Promahonas în nivelurile cu ceramică Akropotamos, sincrone cu faza Vinča B2 sau chiar cu începutul fazei C, au fost descoperite fragmente ceramice care au fost atribuite culturii notenkopi¹¹⁸, fiind însoțite de materiale care sunt considerate Gradešnica-Tisa¹¹⁹. Într-un alt sit, la Ladi Didumoteihou, săpăturile au scos la lumină un fragment dintr-un gât de amforetă cu față umană¹²⁰, tipică pentru Cultura Banatului faza a-II-a¹²¹ sau pentru cultura Szakalhat¹²². Influențe Szakalhat au fost constatate și la Dikili Tash¹²³. Tot în situl de la Promahonas a fost documentată pictura cu bitum¹²⁴, care este o caracteristică a tranziției dintre culturile Szakalhat și Tisa din zona panonică¹²⁵. Pictarea suprafeței vaselor cu bitum a mai fost descoperită și la Damjanica¹²⁶, Dikili Tash și Dimitra¹²⁷, locuiri situate la același palier cronologic, Vinča B2-C. Probabil tot bitumul a fost folosit și la pictarea și repararea vaselor de la Megalo Nisi Galanis¹²⁸. La acestea se adaugă schimburile de materii prime dovedite de prezența obsidiane de Carpați la Mandalo și a silixului dunărean la Dikili Tash.

¹¹⁷ Fotiadis-Kalogirou 1993, p. 24.

¹¹⁸ Koukouli-Chrysanthaki et alii 1993, p. 510 și fig. 13.

¹¹⁹ Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, fig. 12, stânga jos.

¹²⁰ Triantafyllos 2000, fig. 12.

¹²¹ Lazarovici 1979, fig. 23.

¹²² Kalicz-Makkay 1977, Taf. 186/8.

¹²³ Seferiades 1983, p. 74.

¹²⁴ Koukouli-Chrysanthaki et alii. 1993, p. 510 și fig. 13; Koukouli-Chrysanthaki et alii. 2002, p. 92 și Abb. 18; Youni 2001, p. 21, 25.

¹²⁵ Kalicz-Raczky 1987 a, p. 21.

¹²⁶ Grabska-Kulova 1993, p. 134-135.

¹²⁷ Youni 2001, p. 21, 25.

¹²⁸ Fotiadis et alii 2000, p. 218 și fig. 5.2.

Într-un studiu recent, F. Horvath, pe baza multiplelor asemănări dintre Gradeșnica din nord-vestul Bulgariei și grupul Gorzsa din Câmpia Alföldului, a analizat legăturile dintre aceste zone, emițând ipoteza unor contribuții Gradeșnica la nașterea grupului Gorzsa al culturii Tisa¹²⁹.

Din cele prezentate mai sus, constatăm în locuirile neolitice târzii de la sudul munților Balcani influențe de netăgăduit venite din zona Dunării mijlocii. Acestea sunt rezultatul unor relații etno-culturale ce păreau a avea, până la acest stadiu, un caracter unilateral. În istoria culturii relațiile unilaterale sunt foarte rare, de scurtă durată și sunt determinate de factori subiectivi extremi de ordin religios sau ideologic și sunt întâlnite numai după formarea instituției statului și nicidecum în preistorie. Prin această prismă considerăm că, odată documentate într-un sens, relațiile dintre cele două zone pot fi privite și sub forma unor influențe venite, în același interval de timp, din sudul Balcanilor. Această idee este susținută de analogiile pe care le are ceramica Foeni, de unele trăsături ale economiei animaliere, care pot reprezenta dovezi ale relațiilor etno-culturale cu zona thessalo-macedoneană. Această ipoteză ar putea fi privită cu reținere datorită absenței descoperirilor arheologice în teritoriul dintre cele două zone care să probeze acest fenomen. După părerea noastră, acest contraargument este golit de conținut deoarece, din punct de vedere etnologic, până la începutul secolului XX, în ciuda distanței de peste 500 de km ce le separă, au fost documentate transhumante tradiționale ale păstorilor din Banat spre regiunea Thessalonikului. Aceste transhumante au îmbrăcat forma unei mișcări anuale, ce avea loc la începutul toamnei, a celor mai mari proprietari de turme de oi din sudul Banatului, estimați la sfârșitul secolului al XVIII-lea la câteva zeci de oameni, spre golful Thermaic. Din punct de vedere arheologic, nici aceste mișcări anuale nu au lăsat urme în teritoriul în care s-au derulat.

În concluzie, toate aceste dovezi, este adevărat *unele* dintre ele indirecte, coroborate cu analogiile ceramicii ce se concentrează cu deosebire în neoliticul târziu din nordul Greciei, cu unele trăsături ale economiei animaliere, constituie argumente care ne determină să luăm în considerare posibilitatea unor contribuții ale comunităților neolitice din Macedonia la geneza grupului Foeni. Acest fenomen s-ar fi putut petrece sub forma unei difuziuni culturale ce a avut loc în prima jumătate a mileniului al V-lea, grefată pe fondul unor mișcări de populație spre zona dunăreană. După părerea noastră, ipoteza originii sudice a grupului Foeni este, la acest stadiu al cercetărilor, singura explicație credibilă a nașterii acestui grup și, până la noi contraargumente, o considerăm viabilă.

În conformitate cu datele C14, acest proces etno-cultural s-a petrecut în jurul datei de 4700 cal BC, când grupul Foeni este pe deplin format.

FLORIN DRAȘOVEAN

---

¹²⁹ Horváth 2000.

**THE THESSALIAN-MACEDONIAN REGION AND THE MIDDLE DANUBE
IN THE LATE SIXTH AND EARLY FIFTH MILLENNIUM BC**

SUMMARY

The cultural group Foeni was defined as a result of material discoveries of 1980s and mostly due to major systematic investigations made in Parța II and Foeni-The Orthodox Cemetery. At the same time, the investigations of Vinča C type settlements from the Banat, carried out simultaneously with those in the Foeni sites, allowed a dissociation of the unpainted categories of the two civilizations.

The stratigraphic data justifies our affirmation that Foeni group is partially contemporaneous with the end of some Vinča C1 settlements from the Banat and parallel with classical Tisa settlements. Consequently, the chronologic moment of Foeni group in the Banat can be fixed toward the end of the stage Vinča C1.

The discoveries located north of the Danube prove the dynamism of Foeni communities responsible for putting an end to the evolution of C1 stage of Vinča culture in the central and northern parts of the Banat. In Transylvania, they contributed to the birth of Petrești culture and the genesis of Iclod group—indirectly, by dislocating Turdaș communities from Mureș Valley and expelling them toward Central Transylvania.

The analogies of painted pottery of Foeni are mainly located in the late Neolithic of northern Greece. This fact urges us to take into consideration the possibility of a contribution of Neolithic communities from Macedonia at the birth of Foeni group. This phenomenon could have taken the form of cultural diffusion grafted on population's mobility towards the Danubian area. In our opinion, the hypothesis of a southern origin of the Foeni group, in the current stage of research, is the only credible explanation of its birth and until new counter-arguments will be raised, we consider it viable. According to C14 data, this ethno-cultural process took place around 4700 cal BC, when Foeni group was full-fledged.

Abrevieri bibliografice

- Alram-Stern 1996 - Eva Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit, 1. Band. Das Neolithikum in Griechenland*, Wien 1996.
- Andreou et alii 1996 - Stelios Andreou, Michael Fotiadis, Kostas Kotsakis, "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", în Cullen (Ed), *Aegean Prehistory. A Review*, Boston, p. 259-327.
- Aslanis 1992 - Ioannis Aslanis, *E proistoria tes Makedonias I. E neolithike epoche*, Athena 1992.
- Aslanis 1997 - Ioannis Aslanis, "Die Dimini-Keramik in Westmakedonien, Griechenland", în *Hronos. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Espelkamp 1997, p. 83-89.
- Bakalakis-Sakellariou 1980 - Georgios Bakalakis, Agni Sakellariou, *Paradimi*, HAW 2 Mainz 1980.
- Boyadziev 1993 - Yavor Boyadziev, "Absoliotna hronologja na kultura Akropotamos-Topolnitsa", în Nikolov (Ed), *Praistoriceski nachodki islevanija*, Sofia 1993, p. 91-96.
- Boyadziev 1995 - Yavor Boyadziev, "Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria", în Bailey-Panayotov (Ed.), *Prehistoric Bulgaria, Monographs in Old World Archaeology*, 22, Madison Wisconsin 1995, p. 99-140.
- Davis 1992 - Jack L. Davis, "Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean", în *AJA* 96 (1992), p. 699-756.
- Demoule 1994 - Jean-Paul Demoule, "Problèmes chrono-culturels de néolithique de Grèce du nord", în *La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques, 1975-1990*, Athenes 1994, p. 79-90.

- Demoule et alii 1988 - Jean-Paul Demoule, Kostas Gallis, L. Manolakakis, *Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques*, în *BCH* 112, 1988, p. 1-58.
- Demoule-Perlès 1993 - Jean-Paul Demoule, Catherine Perlès, “The Greek Neolithic: A New Review”, în *JWP*, 7, 4, 1993, p. 355-416.
- Draşovean 1994 a - Florin Draşovean, “Cultura Petreşti în Banat”, în *SIB*, 16, 1994, p. 1-45.
- Draşovean 1994 b - Florin Draşovean, “The Petreşti Culture in Banat”, în *AnB*, 5, 1994, p. 139-170.
- Draşovean 1996 - Florin Draşovean, “Cultura Vinča târzie în Banat. Relațiile cu vecinii”, în *BHAB*, I, Timișoara 1996.
- Draşovean 1997 - Florin Draşovean, “Die Petreşti-Kultur im Banat”, în *PZ*, 72, 1, 1997, p. 54-80.
- El Susi 2004 - Georgeta El Susi, “Analogies and Differences between Animal Husbandry at the Late Vinča and Foeni Group Sites in the Banat (SW Romania)”, în *Antaeus*, 27, 2004, p. 37-45.
- Evans 1986 - Robert, K. Evans, “The Pottery of Phase III”, în Renfrew et alii, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. I*, Los Angeles 1986, p. 393-428.
- Evans-Renfrew 1968 - J., D. Evans, C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, în *BSA* Supl. Vol. 5, London 1968.
- Fotiadis-Chondrogianni-Metohi 1993 - M. Fotiadis, A. Chondrogianni-Metohi, “Kitrini Limni: Diahroniki sinopsi, radiohronologiseis, kai i anaskafi tou 1993”, în *AEMOTH*, 7, 1993, p. 19-31.
- Gallis 1996 - Kostas Gallis, “Die Grabungen von Platia Magula Zarkou, Souphli Magula und Makrychori 2”, în Eva Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit*, Wien 1996.
- Garašanin 1973 - Milutin Garašanin, *Praistoria na tlu S. R. Srbije*, Beograd 1973.
- Garašanin 1979 - Milutin Garašanin, “Centralnobalkanska Zona”, în *PJZ*, II, Sarajevo 1979, p. 79-212.
- Gardner 1979 - Elisabeth, J. Gardner, “Graphite painted pottery”, în *Archaeology*, 4, 32, 1979, p. 18-23.
- Grammenos 1984 - Dimitrios Grammenos, *Neolithikes ereunes stin kentriki kai anatoliki Makedonia*, Thessaloniki 1984.
- Grammenos 1991 - Dimitrios Grammenos, *Neolithikes ereunes stin kentriki kai anatoliki Makedonia*, Thessaloniki 1991.
- Grammenos et alii 2000 - D. Grammenos, M. Pappa, D. Urem-Kotsou, E. Skourtopoulou, E. Giannouli, M. Valamoti, C. Marangou, G. Syridis, E. Marki, R. Chrestidou, “Anaskafi neolithikou Thermis B. Kai Byzantinis egkatastases para ton proistoriko oikismo Therme A, Anaskafike periode 1989”, în *Makedonika*, 28, 1992, p. 381-501.
- Görsdorf-Bojadžiev 1996 - Jochen Görsdorf, Javor Bojadžev, “Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte”, în *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, p. 105-173.
- Grabska-Kulova 1993 - Malgorzata Grabska-Kulova, “Neolithische bemalte Keramik aus der Siedlung Damjanica im mittleren Strumatal”, în *SASTUMA*, 2, 1993, p. 121-151.
- Hauptmann 1981 - Harald Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1981.
- Halstead 1987 - Paul Halstead, “Traditional and ancient rural economy in mediterranean Europe: plus ça change?”, în *Journal of Hellenic Studies*, CVII, 1987, p. 77-87.
- Halstead 1990 - Paul Halstead, “Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies”, în *Revista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4, 1990, p. 61-80.
- Hauptmann-Milojčić 1969 - Harald Hauptmann, Vladimir Milojčić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit au der Arapi-Magula Thessalien*, Bonn 1969.
- Hegedüs-Makkay 1987 - Katalin Hegedüs, János Makkay, “Vésztó-Mágor. A settlement of the Tisza culture”, în L. Talas (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok 1987, p. 85-104.
- Hellström 1987 - Pontus Hellström, *Paradeisos. A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace*, în *Medelhavsmuseet*, Memoir 7, Stockholm 1987.

- Hiller 2002 - Stefan Hiller, "Karanovo IV und die Theiss-Kultur", în Fol (Ed), *Thrace and the Aegean, Proceedings of the eight International Congress of Thracology*, I, Sofia 2002, p. 103-124.
- Horváth 2000 - Ferenc Horváth, "Gorzsa and Gradeshnitsa: South Meets North in the Maros and Tisza Valley", în Hiller-Nikolov (Ed), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien 2000, p. 359-373.
- Kalmar-Maxim 1991 - Zoia Kalmar-Maxim, *Turdaș*, Cluj-Napoca 1991.
- Kalicz 1989 - Nándor Kalicz, "Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theissgebietes", în S. Bóköny (Ed), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, VAH, II, Budapest 1989, p. 103-122.
- Kalicz-Makkay 1977 - Nándor Kalicz, János Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarische Tiefebene*, Budapest 1977.
- Kalicz-Raczky 1987a - Nándor Kalicz, Pál Raczky, "The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent archaeological research", în L. Talas (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok 1987, p. 11-30.
- Kalicz-Raczky 1987b - Nándor Kalicz, Pál Raczky, "Berettyoujfalu-Herpaly. A settlement of the Herpaly culture", în L. Talas (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok 1987, p. 105-125.
- Keighley 1986 - Jenifer Marriott Keighley, "The Pottery of Phases I and II", în Renfrew et alii, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*. I, Los Angeles 1986, p. 345-392.
- Koukouli-Christanthaki et alii 1993 - C. Koukouli-Christanthaki, I. Aslanis, F. Konstantopoulou, "Promahonas-Topolnica: Elinoboulgarikes ereunes ston proistoriko oikismo", în *AEMOTH*, 7, 1993, p. 505-512.
- Koukouli-Christanthaki et alii 2002 - C. Koukouli-Christanthaki, I. Aslanis, M. Balla, "Promahonas-Topolnica 2000", în *AEMOTH*, 15, 2002, p. 87-98.
- Kunze 1931 - Emil Kunze, *Orchomenos II. Die neolithische Keramik*, München 1931.
- Lazarovici 1979 - Gheorghe Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca 1979.
- Lazarovici 1987 - Gheorghe Lazarovici, "'Șocol' Vinča C în Transilvania", în *ActaMP*, XI, 1987, p. 33-55.
- Malamidou 1999 - Demetra Malamidou, "Anaskafe ston proistoriko oikismo 'Kryoneri' N. Kerdillion", în *AEMOTH*, 11 1999, p. 509-522.
- Mantu 1995 - Cornelia-Magda Mantu, "Câteva considerații privind cronologia absolută a neoliticului din România", în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 213-235.
- Maxim 1999 - Zoia Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania*, Cluj-Napoca 1999.
- Mylonas 1929 - George Mylonas, *Excavations at Olynthus. Part I. The Neolithic Settlement*, Baltimore, London, Oxford 1929.
- Papadopoulos 2002 - Stratis Papadopoulos, *He metabase apo te neolithike sten epoche tu chalku sten anatolike Makedonia*, Athena 2002.
- Perlès 1990 - Catherine Perlès, *L'Outilage de pierre taillée neolithique Grèce: aprovisionnement et exploitation des matières premières*, în *BCH*, 114, 1990, p. 1-42.
- Perlès 1992 - Catherine Perlès, "Systems of Exchange and Organization and Production in Neolithic Greece", în *JMA*, 2, 5 1992, p. 115-164.
- Pernicheva 1995 - Lilyana Pernicheva, "Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic", în Bailey-Panayotov (Ed.), *Prehistoric Bulgaria, Monographs in Old World Archaeology*, 22, Madison Wisconsin 1995, p. 99-140.
- Raczky 1985 - Pál Raczky, "The cultural and chronological relations of the Tisza Region during the Middle and Late Neolithic, as reflected by the excavations at Ócsöd-Köveshalom", în *BAMÉ*, 13, 1985, p. 103-125.

- Raczky 1987 - Pál Raczky, "Öcsöd-Kovashalom. A settlement of the Tisza culture", in L. Talas (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok 1987, p. 61-83.
- Renfrew 1986 a - Colin Renfrew, "The Sitagroi Sequence", in *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, I, Los Angeles 1986, p. 147-174.
- Renfrew 1986 b - Colin Renfrew, "Sitagroi in European Prehistory", in *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, I, Los Angeles 1986, p. 477-485.
- Sampson 1984 - Adamantios Sampson, "The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic", in *BSA*, 79, 1984, p. 239-249.
- Sampson 1988a - Adamantios Sampson, "Periodic and Seasonal Usage of Two Neolithic Caves in Rhodes", in Dietz-Papachristodoulou (Ed), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, p. 11-16.
- Sampson 1988b - Adamantios Sampson, *E Neolithike katoikese sto Gyali tes Nisyrou*, Athena 1988.
- Sampson 2001 - Adamantios Sampson, "I Kos kai i Nisida Gyali sti Neolithiki Periodo, in Istoria thechne archaiologia tes Ko", Athina 2001, p. 37-48.
- Séfériades 1983 - Michel Séfériades, "Les Fouilles de Dikili Tash: Quelques parallélismes culturels entre la Macédonie orientale greque et les Régions du Moyen Danube au Néolithique", in *NNU*, 52, 1983, p. 69-76).
- Séfériades 1992 - Michel Séfériades, "L'outillage, I. La pierre taillé", in Treuil (Ed), *Dikili Tash, village préhistorique de la Macédonie orientale*, I, 1, *BCH*, supplément XXIV, p. 59-83.
- Sotiriakoulous 1996 - Panayiota Sotiriakoulous, "Late Neolithic Pottery from Akrotiri on Thera : its Relations and the Consequent Implications", in Eva Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit*, Wien 1996, p. 581-607.
- Todorova 1995 - Henrietta Todorova, "The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory", in Bailey-Panayotov (Ed.), *Prehistoric Bulgaria, Monographs in Old World Archaeology*, 22, Madison Wisconsin 1995, p. 79-98.
- Todorović-Cermanović 1961 - Jovan Todorović, Aleksandrina Cermanović, *Banjica, naselije vinčanske kulture*, Beograd 1961.
- Treuil 1983 - René Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien Egéens*, Paris 1983.
- Treuil 1992 - René Treuil, "La chronologie: les datations par C14", in Treuil (Ed), *Dikili Tash, village préhistorique de la Macédonie orientale*, I, 1, *BCH*, supplément XXIV, p. 33-37.
- Triantafylos 2002 - Diamantes Triantafylos, "Lade Didumoteihou. Tumbos autokratorkon Chronon se these neolithikou oikismou", in *AEMOTH*, 14, 2002, p. 1-7.
- Tsirtsoni 2000 - Zoi Tsirtsoni, *Les poteries du début du Néolithique Récent en Macédonie*, in *BCH*, 125, 2000, p. 1-55.
- Tsuneki 1989 - A. Tsuneki, "The Manufacture of Spondylus Shell Objects at Neolithic Dimini, Greece", in *Orient*, 25, 1989, p. 1-21.
- Vasić 1936 - Miloje Vasić, *Preistoriska Vinča*, II, Beograd 1936.
- Wace-Thompson 1912 - A. Wace, J. B. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912.
- Weinberg 1937 - Saul Weinberg, "Remains from Prehistoric Corinth", in *Hesperia*, VI, 1937, p. 487-524.
- Yiouni 2001 - Paraskevi Yiouni, "Surface treatment of Neolithic Vessels from Macedonia and Thrace", in *BSA*, 96, 2001, p. 1-25.